

УДК 330.1: 330.34.01

АРТЬОМОВА Т. І.^{1*}, ПЕТРЕНКО В. П.^{2*}

^{1*} д.е.н., головний науковий співробітник Інституту економіки та прогнозування НАН України, e-mail: blagosostojanie1986@gmail.com, ORCIDID: 0000-0001-8511-9681

^{2*} аспірант Інституту економіки та прогнозування НАН України, e-mail: anaand@ukr.net, ORCID ID: 0000-0002-9445-2213

ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ОСМИСЛЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦТВА: ВІД ВИТОКІВ РИНКУ ДО ІНКЛЮЗИВНОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті розглянуто генезу концептуальних підходів щодо визначення підприємництва від періоду зародження ринкових відносин до сьогодення. Відображено особливості трансформації підприємницької діяльності в умовах інклюзивної економіки. **Мета** полягає у систематизації теоретичних підходів щодо з'ясування природи підприємництва та визначення змісту інклюзивної економіки як форми реалізації підприємницьких здібностей. **Методика.** Методологічно-методичною базою слугують ключові положення класичного спадку філософії, політичної економії, теорії підприємництва та системи наукового управління. У процесі дослідження використовувались методи: діалектики, аналізу і синтезу, узагальнення, порівняння та систематизації. **Результати.** Проведене дослідження дало змогу упорядкувати наукові підходи щодо концептуального осмислення змісту підприємництва та, через застосування відповідного методологічного інструментарію, з'ясувати особливості його сучасних трансформ. **Практична значимість** полягає у систематизації поглядів вчених-економістів на природу підприємництва від часів становлення ринкових відносин до сьогодення, що сприятиме активізації дослідних програм в напрямку розкриття закономірностей становлення в Україні інклюзивної економіки як новітнього середовища підприємницької діяльності.

Ключові слова: підприємництво; якості підприємця; еволюція теорії підприємництва; економічна інклюзія як форма реалізації підприємницьких здібностей

Постановка проблеми

Підприємницька діяльність є підґрунтям й рушійною силою економічної системи, тому що потреба в ній зумовлюється необхідністю забезпечення соціально-економічної стабільності в державі й виробничої ефективності. Незважаючи на тривалий шлях розвитку підприємництва і багатомірне історичне дослідження його змісту, актуальність наукових розвідок в цієї галузі не згасає. Адже на кожному етапі суспільного життя підприємництво як його довічний двигун набуває нових форм, функцій, відтінків і механізмів реалізації.

Тому доцільним є уточнити сучасні трансформи підприємництва через простеження еволюції концептуальних підходів щодо з'ясування його сутності та історичних різновидів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Загальнотеоретичні і практично-функціональні засади підприємництва

сформовані науковцями-представниками багатьох економічних шкіл: П. Друкера, Р. Кантільйона, К. Маркса, А. Маршалла, Ж.Б. Сея, А.Сміта, Й. Шумпетера та інших. Проблеми еволюції підприємництва та його функцій висвітлені у працях вітчизняних дослідників, серед яких: Н. Валінкевич, З. Варналій, В. Геєць, Н. Добрава, В. Дементьєв, В. Захарченко, І. Мазур, В. Оніщенко, В. Сизоненко, Г. Филюк, С. Чистов, Т. Яворська та інші.

Формулювання цілей статті

Метою статті є визначення особливостей сучасних трансформ підприємництва крізь призму еволюції підходів щодо його концептуального осмислення.

Виклад основного матеріалу дослідження

За визначенням, наведеним у джерелах Римського права, підприємництво є комерційним заняттям, справою або діяльністю [1, с.5]. Сьогодні *підприємництво*

тлумачиться як *самостійна діяльність громадян та їх об'єднань, спрямована на отримання прибутку (доходу), що здійснюється на власний ризик та під майнову відповідальність*. Але, як видно, принципи Римського права повною мірою зберігаються за сучасних трактувань поняття підприємництва.

Генеза підприємництва бере початок з давнини, коли першими підприємцями були розбійники та всі ті, хто отримував гроші нечесним шляхом: нападами, пограбуванням, шахрайством. В античні часи також зберігалось переважно негативне ставлення до економічного (комерційного) підґрунтя підприємницької діяльності. На думку Платона, комерційна справа, торгівля повинні бути дозволені лише іноземцям, які не мають громадянських прав. Філософ зазначав, що підприємців не можна допускати до керівництва державою. Насторожено ставився до торгівлі також і Аристотель [2, с. 60].

У період Античності економічне підприємництво не утворювало матеріальний фундамент суспільства; такої якості воно набуло за часів розвитку й загального поширення ринкових відносин. А у стародавній Греції підприємництво у вигляді торгівлі і лихварства не заслуговувало на пильну увагу філософської думки, а іноді і взагалі засуджувалося у зв'язку з непомірною концентрацією життєвих зусиль на меті отримання прибутку.

Схожих поглядів дотримувались і у Ранньому середньовіччі. Зокрема, Фома Аквінський зазначав, що професія купця характеризується моральною неповноцінністю. Негативне ставлення до підприємництва в цей період пояснюється також тим, що воно існувало переважно у формі лихварства [1, с. 6]. Загалом у *середньовічному суспільстві поняття підприємництва вживалося в кількох значеннях*. З одного боку, до підприємців відносили осіб, що займалися веденням зовнішньої торгівлі. Яскравим прикладом суб'єкту такого підприємництва може слугувати Марко Поло – мандрівник, який стояв у витоків розвитку торгівлі між Європою і Китаєм. Вирушаючи в подорож, торговець підписував договір на продаж товарів і по її завершенню мав віддавати левову частку свого прибутку. З іншого боку до підприємців також відносили керівників

великих будівельних і виробничих проєктів. Діяльність таких керівників переважно була мало ризикованою, оскільки вони лише керували всіма роботами, використовуючи надані їм фінансові, матеріальні і торговельні ресурси. До підприємців належали також організатори вистав і парадів [1, с. 6].

Втім, у середньовіччі підприємництво набуває свого інституціонального оформлення. Початковими підприємцями були професійні групи купців, торговців, ремісників, діяльність яких передбачала одержання прибутку. Але тільки із моменту зародження капіталізму, коли жага до економічного багатства у вигляді прибутку отримала загального суспільного визнання та поширення, підприємництво набуло професійного й цивілізованого характеру. Нерідко підприємець, будучи власником засобів виробництва, і сам працював на своїй мануфактурі [3, с. 9].

Епоха Великих географічних відкриттів та реформаційний рух у Європі сприяли формуванню нових норм моралі і поведінки, які й заклали основу нової європейської культури, орієнтованої на ринкову економіку і підприємництво. У результаті реформаційних процесів виникли основні постулати нової релігії – протестантства як морально-етичної й виховної надбудови суспільства, яка заохочувала підприємницькі здібності й ділову активність людини.

Велика Реформація XVI ст., давши поштовх для поширення протестантського віровчення, змінила ставлення до ведення господарської діяльності. За сучасними оцінками, такий поворот у релігійній свідомості сприяв появі нового світогляду, змінив ставлення до праці й став потужним поштовхом для розвитку підприємництва в Європі. Ефект від нової релігії призвів до появи нового типу особистості з відчуттям економічної відповідальності за себе і прагненням до примноження свого багатства. Таким чином, утвердження нової надбудови забезпечило стрімкий розвиток підприємницької діяльності в середині XVI – на початку XVII ст. [4, с. 18].

Характерним для розвитку підприємництва у Новий час є поява мануфактур та первинне накопичення капіталу. Ці явища сформували суспільну потребу концептуального осмислення засад функціонування ринкової економіки. Онтологія індустріальної

цивілізації невіддільна від розвитку виробництва за типом мануфактури. Перші прояви мануфактури з'явилися в XIV-XV ст. на великих торгових ринках, спрямованих на зовнішню торгівлю [5, с. 16].

Мануфактура – це прояв перших капіталістичних форм промисловості, що зберігають ремісничу організацію, але засновані на кооперації й технологічному поділі праці між вільнонайманими працівниками. Для мануфактурної доби характерною є наявність значної кількості дрібних промислових підприємств; отже, мануфактурна організація виробництва не спромоглась задовольнити невпинно зростаючий попит на продукцію з боку набираючих силу внутрішніх й зовнішніх ринків [6, с. 21].

Закони первісного накопичення капіталу як історичного процесу перетворення суспільних засобів виробництва і життєвих засобів у капітал, а безпосередніх виробників – в найманих робітників були позначені у працях представників меркантильної школи, висвітлені А. Смітом, Д. Рікардо, набули теоретичного обґрунтування в «Капіталі» К. Маркса [7].

За умов становлення капіталістичного суспільства результатом первісного накопичення капіталу мало стати формування суб'єктів великого капіталу та маси вільних від засобів виробництва володарів робочої сили. Такі суспільні процеси реалізувалися через:

- обезземелення селянства («обгородження» в Англії);
- розорення дрібних власників та ремісників з наступним їх перетворенням на вільних володарів робочої сили [2, с. 60].

Поява акціонерного капіталу й акціонерних компаній в середині XVI ст. сприяла піднесенню підприємництва як різновиду міжнародної комерційної діяльності. Так, у 1554 р. було засновано англійську торговельну компанію для торгівлі з Росією, пізніше, у 1600 р., створено англійську торговельну Ост-Індську компанію, у 1602 р. – голландську Ост-Індську компанію, у 1670 р. – компанію Гудронової затоки. Надалі відбулася дифузія акціонерної форми господарювання в усі інші галузі економіки, передусім у банки. Так, у 1694 р. був заснований на акціонерних засадах Англійський банк [8, с. 15].

В організації господарської діяльності прагнення до отримання прибутку починає перетворюватися на головний стимул, що стало причиною появи нових професій – менеджерів-керівників і організаторів великого виробництва. Функції підприємництва, раніше зосереджені в одній особі, диференціюються за спеціалізованими напрямками. З'являються професії економічного спрямування – бухгалтери, економісти, фінансові аналітики тощо. Над усіма ними постає менеджер, який звільняється від багатьох виробничих функцій і зосереджується на керівництві та організації. У цей час починається наукове осмислення процесів економічного розвитку в цілому і підприємницької діяльності зокрема [1, с. 7].

Вважається, що уперше категорія «підприємець» з'явилася у 1723 р. у словнику комерції, виданому у Парижі; тут підприємець трактувався як «особа, що бере на себе зобов'язання з будівництва об'єкта або виробництва». Підприємцем стали називали особу, яка уклала з державою договір на постачання певної продукції або на виконання робіт. Оскільки вартість контракту визначалася попередньо, то величина прибутків або збитків залежала від успішності самих суб'єктів господарювання [1, с. 8].

Значний внесок у розвиток теорії підприємництва зробив Р. Кантільйон, який визначав підприємця як особу, що діє за умов ризику, зумовленого тим, що ремісники, фермери, торговці та інші власники купують ресурси та створюють блага за визначеними цінами, а віддають покупцям власні витвори за невизначеною. Р. Кантільйон поставив підприємця в центр економічної системи суспільства, зробив його ключовим суб'єктом суспільних перетворень, уперше акцентував увагу на економічних ризиках як атрибуті господарської діяльності підприємця, його основній функціональній характеристиці [9, с. 9]. Еволюція концепцій підприємництва за нового часу наведена у таблиці 1.

Отже, в умовах ринку підприємство постає одним з основних мотивів економічного розвитку і процвітання суспільства. Й. Шумпетер зазначав, що динамічні зміни в економіці сполучені з появою нових продуктів, нових методів виробництва, освоєнням нових ринків збуту і нових джерел сировини, зміною ринкової ситуації в цілому, виникненням нових

виробничих комбінацій [11, с. 6]. Силою, що змінює економіку, є підприємець-новатор, який здійснює за допомогою грошового капіталу свою історичну функцію. При цьому підприємець і капіталіст, бізнесмен не є тотожними фігурами і поняттями. Підприємець характеризується не просто масштабами володіння і змістом майна, а особливими рисами характеру – ініціативою, даром передбачення, готовністю до ризику.

Адже, підприємництво є особливим даром й особливою функцією, носія якої неможливо ідентифікувати за належністю до певного соціального прошарку або класу. Підприємця характеризують ірраціональні, з точки зору традиційного економічного суб'єкта мотиви господарської діяльності, своєрідні риси поведінки – саморозвиток, радість творчості, долання труднощів на шляху до життєвого успіху.

Таблиця 1

Еволюція концепцій підприємництва за нового часу

Джерело: складено авторами на основі [1, 3, с. 9-10; 10, с. 9-13]

Вчені	Зміст концептуального осмислення підприємництва
Адам Сміт	У класичному творі «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776) А. Сміт проаналізував природу підприємця як власника капіталу, який заради реалізації комерційної ідеї наражається на економічний ризик для одержання прибутків. Отже, підприємець переважно є капіталістом, суб'єктом відносин приватної власності. А. Сміт заклав підвалини ліберального підходу до управління ринковим господарством і був проти втручання держави в підприємницьку діяльність, вважаючи уряди найбільшими марнотратами.
Карл Маркс	К. Маркс не розрізняв поняття і функції підприємця і капіталіста. Розкриваючи механізми галузевої і міжгалузевої конкуренції капіталістичного способу виробництва, Маркс визначав новаторську природу капіталіста як суб'єкта, що отримує монополію надприбутків за рахунок впровадження новітніх технологій
Альфред Маршалл	А. Маршалл розглядає постать підприємця як найважливішу інституційну особу, наділену неабиякими організаторськими здібностями. Отже, класичні фактори виробництва праця, земля, капітал було доповнено четвертою – організацію.
Йозеф Шумпетер	Й.Шумпетер розглядав підприємця як ключову фігуру суспільного розвитку, двигун циклічного прогресу цивілізації, новатора і творчу особистість, «що безперервно ризикує, руйнує та створює».
Представниками американської школи – Людвіг фон Мізес, Фрідріх фон Хайек, Едвін Долан	Підприємництво розглядається як складне комплексне явище, якому притаманне новаторство, ризик, особиста відповідальність за здобуті результати і самостійність у прийнятті рішень. Особистість підприємця наділяється якостями компетентності, комунікабельності, схильності до ризику, здатністю до економічної відповідальності, вмілої організації, оперативності у прийнятті рішень.

Підприємницьку діяльність як процес «творчого руйнування» Й.Шумпетер вважав визначальною рисою капіталістичного розвитку, а всі найважливіші феномени ринкової економіки – капітал, прибуток, заробітна плата, циклічний характер розвитку та інші – похідними від неї. При цьому капіталізм розуміється, безвідносно від звичної для нас сьогодні негативної соціально-політичної оцінки, – як система класичного малого і середнього приватного підприємництва, заснована на цінностях пуританського індивідуалізму. Накопичення

багатства, виникнення великих корпорацій, посилення втручання держави в економічну діяльність Й.Шумпетер вважав ознаками кризи класичної капіталістичної системи, яка стає жертвою своїх власних успіхів.

Функції підприємця в нових умовах інституціоналізуються, а технічний прогрес все більше здійснюється «організованими у команди» фахівцями, які безперервно прозирають і прогнозують майбутню економічну ситуацію, розраховуючи її множинні ризики. На тлі деперсоналізації інноваційної функції виникає нова система

цінностей, змінюються культура і характер суспільного мислення. Все це знаменує становлення нової цивілізації, яку, на думку автора, можна по-різному називати, в залежності від суспільних смаків і уподобань.

Сьогодні можна відзначати, що багато наукових передбачень Й.Шумпетера підтвердилися на практиці. З другої половини ХХ ст. домінуюче становище в економіці зайняв організований бізнес в особі корпорацій і держави. На рубежі століть і тисячоліть така система господарства набула загального характеру і виявила тенденцію до становлення глобальної інформаційної цивілізації, в якій економічні ризики збільшуються [12, с. 26-46], а творчі підприємницькі функції поступово нівелюються.

Втім, з кінця ХХ століття підприємництво виявило здатність відроджуватися на нових соціальних засадах у зв'язку з активізацією громадянського суспільства і тріумфу особистості. Дійсно, інформаційна економіка (як одне з можливих назв нової економічної реальності, за Й.Шумпетером) формує капітальний запит на унікальні (перш за все, інтелектуальні) творчі здібності індивіда, здатного швидше і ефективніше, ніж більшість соціальних інститутів, змінювати формати і підвалини суспільного буття. При цьому атрибутом таких здібностей постає принцип індивідуальної відповідальності, який ґрунтується на стандартах високих етичних норм і здатний підняти індивіда до суб'єкта глобального рівня, наділеного почуттям відповідальності за збереження навколишнього середовища, застереження ядерної війни, подолання бідності [13, с. 24].

На рубежі століть, в ході глобальних ринкових трансформацій прийшло усвідомлення необхідності інклюзивного розвитку як форми підприємницької активності в економіці нової реальності. У загальному розумінні *інклюзія (залученість)* є таким принципом організації суспільного життя, який дозволяє брати участь в різних її сферах і аспектах усім особам, незалежно від походження, стану здоров'я, етнічних, гендерних та інших ознак. Вихідною метою інклюзивного розвитку відповідно до принципу громадської залученості було зняття бар'єрів у сфері навчання і професійної підготовки для людей з особливими потребами. Згодом концепція інклюзивного

розвитку вийшла за межі вузьких соціальних груп і освітніх програм, поширилася на систему суспільної організації в цілому, була взята на озброєння суб'єктами бізнесу [13, с.24-25].

Доповідь Комісії зі зростання і розвитку Світового банку «Стратегія стійкого зростання і інклюзивного розвитку» (2008 р.) [14] започаткувала активне обговорення проблеми інклюзивного економічного розвитку в академічних колах. На думку фахівців, інклюзивність як «персоніфікована економіка», побудована з урахуванням творчих здібностей і особливостей кожного її суб'єкта, демонструє принципи організації найлюдянішої спільноти і в міру трансформування постіндустріальної економіки у креативну, перетворюється на головний засіб забезпечення економічного зростання [15, с. 6-18].

Але всебічний розвиток і творча реалізація підприємницьких особливостей кожного індивіда можливі в умовах іншої системи організації суспільного життя. Отже, як підґрунтя інклюзивної цивілізації економічна інклюзія тільки має отримати наукове обґрунтування. Сьогодні ж між суб'єктами бізнесу все більше розгортається глобальна конкуренція за оволодіння принципами інклюзивного розвитку. Уникнути такої конкуренції не може жоден економічний суб'єкт, який претендує на суверенітет і гідні умови життя [13, с. 25]. Такі правила становлення нової економічної реальності повинна враховувати в своєму поступальному розвитку Україна.

Висновки

Підприємницька діяльність є довічним двигуном й творчою перетворювальною силою суспільного життя. Незважаючи на тривалу історію розвитку підприємництва і багатомірне історичне дослідження його змісту, актуальність наукових розвідок в цієї галузі не згасає. Адже на кожному етапі суспільного життя підприємництво набуває нових форм, функцій, відтінків і механізмів реалізації.

В умовах ринку підприємництво постає одним з основних мотивів економічного розвитку і процвітання суспільства. На рубежі ХХ-ХХІ століть, в ході глобальних ринкових трансформацій прийшло усвідомлення необхідності інклюзивного розвитку як форми

підприємницької активності. На тлі становлення інформаційно-мережевої економіки підприємництво відроджується на нових соціальних засадах у зв'язку з активізацією громадянського суспільства і тріумфу особистості.

Але всебічний розвиток і творча реалізація підприємницьких здібностей кожного індивіда можливі в умовах принципово іншої системи організації суспільного життя,

підґрунтя якої тільки має отримати наукове обґрунтування. Сьогодні ж між суб'єктами бізнесу все більше розгортається глобальна конкуренція за оволодіння принципами інклюзивного розвитку. Уникнути такої конкуренції не може жоден економічний суб'єкт, який претендує на суверенітет і гідні умови життя. Такі правила нової економічної реальності повинна враховувати в своєму розвитку Україна.

ARTOMOVA T.I. ^{1*}, PETRENKO V.P. ^{2*}

^{1*} Doctor of Economics, chief researcher of the Institute for Economics and Forecasting of National Academy of Sciences of Ukraine, e-mail: blagosostojanie1986@gmail.com, ORCID ID:0000-0001-8511-9681

^{2*} graduate student of the Institute for Economics and Forecasting of National Academy of Sciences of Ukraine, e-mail: anaand@ukr.net, ORCID ID: 0000-0002-9445-2213

EVOLUTION OF CONCEPTUAL UNDERSTANDING OF ENTREPRENEURSHIP: FROM MARKET ORIGINS TO INCLUSIVE SOCIETY

The article considers the genesis of conceptual approaches to the definition of entrepreneurship from the period of emergence of market relations to the present. Features of transformation of business activity in the conditions of inclusive economy are reflected. **The aim** is to systematize theoretical approaches of clarification of the nature of entrepreneurship and determine the essence of inclusive economy as a form of application of entrepreneurial skills. **Method.** The key provisions of the classical heritage of philosophy, political economy, business theory and the system of scientific management serve as the methodological basis. The following methods were used during research: dialectics, analysis and synthesis, generalization, comparison and systematization. **Results.** The conducted research helped to organize scientific approaches to the conceptual understanding of the content of entrepreneurship and to clarify the subtleties of its modern transformation by usage of appropriate methodological tools. It is of practical importance for systematization of the views of economists on the nature of entrepreneurship from the age of formation of market relations to the present. This will stimulate the activation of research programs geared towards revelation of the patterns of formation of inclusive economy in Ukraine as a novel business environment.

Keywords: entrepreneurship; qualities of the entrepreneur; evolution of business theory; economic inclusion as a form of application of entrepreneurial abilities

REFERENCES

1. Mazur, I.I., Jevtushevsjka, & O.V., Ighnatovych, N.I. (2015). Entrepreneurship. Workshop. Kyiv: VPC [in Ukrainian].
2. Okeanova, Z.K. (2017). Economics: textbook for undergraduate studies in the field of Law. Moscow: Prospect [in Ukrainian].
3. Valinkevych, N.V., Biljak, T.O., Birjuchenko, S.J., & Buzhymysjka, K.O. Basics of entrepreneurship. Zhytomyr: ZHDTU [in Ukrainian].
4. Syzonenko, V.O. (2008). Modern entrepreneurship. Kyiv: Znannja [in Ukrainian].
5. Varnalij, Z.S. (2006). Basics of entrepreneurship. Kyiv: Znannja [in Ukrainian].
6. Varnalij, Z.S., Vashhenko, K.O., Kampo, V.M., & Libanova, E. M. (2010). Public policy of business development in Ukraine. Kyiv: Znannja [in Ukrainian].
7. Smith, A. (1962). An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations [in Russian].
8. Gorfinkel, V.Y. & Popadjuk (2016). Innovative entrepreneurship: a textbook and a workshop for bachelor and master degree. Moscow: JURAJT [in Russian].
9. Dobrova, N.V., Osypova, M.M. (2018). Basics of business. Odessa. [in Ukrainian].
10. Casson M., Casson C. (2014). The history of entrepreneurship: Medieval origins of a modern phenomenon. BUSINESS HISTORY VOLUME [in English].
11. Shumpeter, Y. (1982). The theory of economic development. Moscow: Progress [in Russian].

12. Bekhman, G. (2007). Modern society as a society of risk. *Voprosy filosofii* [in Ukrainian].
13. Artomova, T. (2020). Inclusion as a for mofentrepreneurship in the economy of the new reality. Vectors of evolution and prospects of entrepreneurship in the context of modern challenges: a collection of materials of the IV International scientific-practical conference "Economic prospects of entrepreneurship" (pp. 22-25). – Irpin: [in Ukrainian].
14. World Bank. (2008). The Growth Report Strategies for Sustained Growth and Inclusive Development. Commission on Growth and Development. Retrieved from: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/6507/449860PUB0Box3101OFFICIAL0USE0ONLY1.pdf?sequence=1&isAllowe> [in English].
15. Mamedov, O. (2017). The economy of inclusive civilization. *Terra Economicus*, 6–18 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції: 12.11.2021
Received: 2021.11.12